

або ўвогуле не паспявае заўважаць зробленую падтасоўку, або адмахваецца ад яе як ад нязначнай шурпатасці ў разважаннях гаворачага, якую можна будзе потым яшчэ раз прааналізаваць, калі застанецца час.

Такім "незаконным" спосабам могуць праштурхоўвацца ілжывыя высновы, якія гаворачы выкарыстоўвае для "вымалёўвання" ў свядомасці рэцыпіента патрэбнай яму карціны свету. У дадзеным выпадку ілжывая выснова, разам з рознымі спалучэннямі супрацьпастаўленняў, паўтараў і параўнанняў, накіроўваецца на дасягненне асноўнай мэты: рэцыпіент мусіць далучыць галоўнага героя – Жана-Батыста Грэнуя, – нягледзячы на спецыфіку свайго жыццёвага вопыту, нягледзячы на свой скептыцызм, да разраду геніяльных пачвар. Усе сумненні, якія могуць узнікнуць ў дачыненні да яго геніяльнасці, няслушныя, а той факт, што Грэнуя не памятаюць праз два стагоддзі (асноўная крыніца гэтых сумненняў), лёгка тлумачыцца аб'ектыўнымі, ніяк не звязанымі з яго геніяльнасцю прычынамі (ілжывая выснова).

Дасягнуць гэтай мэты з дапамогай моўных сродкаў можна за кошт: а) лішку пры кадзіраванні, які дазваляе пазбегнуць страты інфармацыі ў пасіўнай фазе ўспрымання (паўторы) і б) кантрастнасці ў абазначэнні вузлавых кропак графа (супрацьпастаўленні і параўнанні).

¹ Гл.: Кибрик А. Е. // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. Тез. междунар. конференц. М., 1995. Т.1. С.219.

² Гл.: Неверов С. В. // Этнопсихоллингвистика. М., 1988. С.94.

³ Арутюнова Н. Д. // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. С.33.

⁴ Гл.: Ястрежембский В. Р. // Прагматика и семантика. М., 1991. С.20.

⁵ Гл.: Шпербер Д., Уилсон Д. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1988. Вып.XXIII. С.212.

⁶ Лузина Л. Г. // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. М., 1990. С.37.

⁷ Süskind P. Das Parfum: Die Geschichte eines Mörders. Zürich, 1994. S.338.

⁸ Гл.: Витгенштейн Л. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. М., 1985. Вып.XVI. С.82

Л.М.ЧУМАК

СІНТАКСЕМЫ СА ЗНАЧЭННЕМ АСОБЫ Ё РУСКАЙ І БЕЛАРУСКАЙ МОВАХ (лінгвакультуралагічны аспект)

Сярод універсальных катэгорый культуры лагічна зыходнай з'яўляецца катэгорыя асобы – чалавека, "я". Канцэпт "чалавек" – базавы канцэпт культуры, без аналізу яго зместу ў розных мовах немагчыма адэкватнае апісанне культуры.

У артыкуле даецца кантрастыўна-тыпалагічная характарыстыка пераважна абумоўленых, г.зн. выступаючых у якасці кампанента сказа, сінтаксем са значэннем асобы ў функцыі 1) суб'екта, 2) прэдыката і 3) аб'екта-адресата.

Сінтаксема ў вядомым "Синтаксическом словаре" Г.А.Золатавай вызначана як мінімальная семантыка-сінтаксічная адзінка рускай мовы, якая выступае адначасова ў якасці носьбіта элементарнага сэнсу і ў якасці канструктыўнага кампаненту складаных сінтаксічных структур і характарызуецца пэўным наборам сінтаксічных функцый¹. Сінтаксемы як адзінкі глыбіннай структуры сказа ёсць вынік запаўнення сінтаксічнай пазіцыі пэўнай лексмай, фокус узаемадзеяння лексікі, марфалогіі і сінтаксісу.

Пры наяўнай тоеснасці "глыбінных" семантычных функцый у розных мовах спосабы іх фармальнага выяўлення могуць быць нацыянальна спецыфічнымі нават для блізкароднасных моў. З пазіцый лінгвакультуралогіі істотным з'яўляецца выяўленне за нацыянальна-моўнай сваеасаблівасцю экстралінгвістычных фактараў, звязаных з нацыянальным менталітэтам, духоўнай культурай і "карцінай свету" носьбітаў мовы.

Гаворачы як суб'ект рэфэрэнцыі быў прадметам аналізу ў вялікай колькасці лінгвістычных даследаванняў. Функцыі гаворачага як суб'екта мовы і суб'екта пазнання апісаны А.В.Падучавай².

Аналіз зместу, які ўкладаюць носьбіты рускай мовы ў слова "чалавек", па выніках даследаванняў Р.І.Розінай сучасных кантэкстаў, дазваляе зрабіць наступныя вывады: чалавек здольны ствараць прылады працы і карыстацца імі; ён суб'ект інтэлектуальных і творчых дзеянняў; адзіны з усіх істот здольны смяяц-

ца; чалавек можа быць суб'ектам і аб'ектам фізічных і сацыяльных дзеянняў; у сучаснай культуры канцэпт "чалавек" звязваецца з уяўленнямі аб мужчыне³.

1. Адушаўлены суб'ект, згодна з даследаваннямі В.А.Радыёнава, можа выступаць ў якасці носьбіта наступных прэдыцыруемых прымет: 1) маркіруючых афекты і псіхічны стан; 2) характарызуючых фізічны стан чалавека; 3) мадальных; 4) падзейных; 5) валодання; 6) разумовай дзейнасці ("ментальных"). Менавіта пры дадзеных семантычных тыпах прэдыкатаў магчымы і ўскосны склон сэнсавага суб'екта⁴.

Для выяўлення адрозненняў, нацыянальнай сваеасаблівасці моў ва ўяўленні важнейшай універсальнай катэгорыі – суб'екта, за якім стаіць істотнае для чалавечых зносін паняцце, якое не можа не быць выражана ў мове, цікавым з'яўляецца даследаванне несупадзенняў у рэалізацыі семантычных функцый суб'екта і спосабу іх фармальнага выражэння ў дзвюх мовах. Семантычны суб'ект са значэннем асобы ў рускай мове можа быць выражаны наступнымі формамі: *им., род., дат., вин., тв.* без прыназоўніка, а таксама *у + род., от + род., с + тв., между + тв., в + пр.*⁵ і карэліруючымі формамі ў беларускай мове.

Суб'ектная прымета выступае як найбольш расчлянёная і багатая прыватнымі значэннямі. Значэнне суб'екта неабыхава да той формы, у якой яно змяшчаецца. Супастаўляльны аналіз фармальных спосабаў выражэння семантычнага суб'екта са значэннем асобы ў дзвюх мовах сведчыць аб поўным супадзенні плана выражэння гэтага значэння. Аднак функцыянальна-семантычны параметр аналізу выяўляе некаторыя разыходжанні. Так, у сферы семантычных функцый суб'екта, адзначаннай у "Слоўніку", разыходжанні выяўляюцца ў выражэнні толькі такіх функцый:

а) Суб'ект стану асобы, выражаны ў рускай мове формай *у + род. пад.* *У меня болит голова*, у беларускай мове да цяперашняга часу суадносіцца як з адзначанай формай, так і з формай дав. склону: *Мне балиць галава*. У "Беларускай граматыцы"⁶ зафіксавана, што свабоднае словазлучэнне (*галава*) *балиць каму-н.* ужо не адпавядае норме сучаснай беларускай мовы. Форма *у + род.* (*у яго*) канцэнтруе ўвагу на ўнутраным стане суб'екта, форма дав. (*яму*) – накіраванасць гэтага стану на аб'ект (семантычны суб'ект, ці давальны суб'екта).

У сказ са значэннем стану нармальна і высокарэгулярна як у рускай, так і ў беларускай мовах можа ўводзіцца распаўсюджвальнік са значэннем асобы: *Болит голова – У меня болит голова; Искусство восхищает – Зрителей восхищает искусство* і пад.

Мова беларускай мастацкай літаратуры дае адметныя прыклады выкарыстання ў гэтым значэнні і формы дав. безпрыназоўнікавага склону: *Работа яму валицца з рук; Яму радзіўся сын; Нам сэрцы б'юцца без трывогі* (Я.Купала). Параўнайце: *Работа у него валится из рук; У него родился сын; У нас/наши сердца бьются без тревоги*. У аснове гэтых проціпастаўленняў ляжыць рознае нацыянальнае ўспрыняцце, рознае асэнсаванне адных і тых жа працэсаў. Параўн.: рус. *У меня болит голова*; бел. *Мне балиць галава*; анг., ням. *Я маю галавы боль*.

б) Суб'ект самавольнага ўспрымання, выражаны ў рускай мове формай дав. склону асобы *Ему приснился сон*, у беларускай мове адпавядае суб'екту-агенсу: *Ён сніў сон*.

Як неаднаразова адзначалася ў літаратуры, у першым выпадку асоба выступае ў якасці аб'екта, які ўспрымае дзеянне звонку, увесь працэс асэнсоўваецца як цэнтраімклівы, а асоба – як пасіўны носьбіт прыметы. У другім выпадку асоба атрымлівае суб'ектнае афармленне як "уяўная" крыніца дадзенага стану, трапляючы ў пазіцыю агенса нават у тых выпадках, калі семантыка дзеяслова з даданасцю характарызуе яго пасіўнасць.

Якія канструкцыі больш частотныя ў рускай, а якія ў беларускай мовах: *Я думаю ці Мне думаецца?* Некаторыя даследчыкі лічаць, што, гаворачы "мне бачыцца" замест "я бачу", мы выражаем становішча рэчаіснасці больш правільна, перадаем працэсы ў суадносінах з рэальнасцю. Блізкасць аднасастаўнай мадэлі да "іканічнага адлюстравання пазамоўных катэгорый", на думку Л.М.Гухман, тлумачыць яе адносную ўстойлівасць і большую тыпалагічную архаічнасць у сучасных індаеўрапейскіх мовах⁸.

На думку беларускіх даследчыкаў (М.І.Канюшкевіч, М.А.Корчыц, В.Л.Лешчанка), у беларускай мове назіраецца ўстойлівая тэндэнцыя ўжываць тыя з варыянтаў сінтаксічных адпаведнікаў, у якіх суб'ект-дзеянік выступае як агенс,

г.зн. беларуская ментальнасць аддае перавагу семантычнай функцыі актыўнага суб'екта, а не аб'екта пасіўнага носьбіта, на якога ўплывае прымета. Гэтую з'яву тлумачаць і параўнальнай маладосцю беларускай літаратурнай мовы Ц.П.Ламцёў, Л.М.Шахун.

Давальны склон ускоснага суб'екта на працягу ўсёй гісторыі ўсходнеславянскіх моў выкарыстоўваўся таксама для абазначэння ступені роднасці, адзначаючы службовых асоб, прадстаўнікоў саслоўяў, святароў, якім даецца (ці не даецца) права што-небудзь рабіць. Ён мог паказваць на адну асобу ці цэлы калектыў, таму што у такіх сказах гаворка ідзе пра абавязкі, суадносіны паміж людзьмі. Давальны склон асобы і сёння выкарыстоўваецца ў сацыяльна маркіраваных кантэкстах: *Кто виноват из них, кто прав, – судить не нам* (И.Крылов); *Вам не видать таких сражений* (М.Лермонтов); *Русской души не понять иноверцу...* (Н.Некрасов).

2. У беларускай мове назіраецца больш актыўнае функцыяніраванне формы наз. склону імя ў ролі прэдыката на месцы рускага творнага ў састаўным іменным выказніку (Ц.П.Ламцёў, М.Г.Булахаў, А.А.Крывіцкі, А.Я.Міхневіч, М.А.Корчыц), у прыватнасці, у абазначэнні прэдыката-асобы, параўн.: *Тут уместно вспомнить о том, как я стал командующим Северным флотом. Был я штурманом, минером, помощником командира, помощником командира миноносца, командиром дивизиона торпедных катеров и начальником штаба бригады, преподавателем на курсах и в училище, командиром дивизиона кораблей, начальником штаба флота* (А.Г.Головко) – *І бортнік быў ён [Антось] акуратны; І дзядзька майстар быў на штуку, І быў механік на ўсе рукі; Пшавара быў ляснік сярдзіты* (Я.Колас).

Назіранні паказваюць, што ў аднаго беларускамоўнага аўтара аднолькава актыўна функцыянуюць як формы творнага, так і формы назоўнага прэдыкатыўнага. Праілюструем гэта прыкладам з аповесці Я.Коласа "На прасторах жыцця": *Кондрат Гуга быў больш-менш незалежным гаспадаром у сваім доме; Гэтая торба была для яго [Сцёпка] прыцэлем, сваім чалавекам, самым блізім зямляком, з каторым не так цяжка было ў дарозе; Цяпер Сцёпка быў ужо сталым юнаком – Сцёпка самы вучоны паміж іх хлопец; Строгі і цвёрды чалавек Міхайла Барута...; Бо ён [стрэлачнік] быў чалавек цікаўны і вельмі любіў працуць сёе-тое.*

Пры дзеяслове *быў* – буду ў беларускай мове ў аднолькавай ступені ўжываецца другі назоўны і творны прэдыкатыўны назоўнікаў. Пры іншых дзеясловах, на думку Ц.П.Ламцёва, у беларускай літаратурнай мове звычайна знаходзіцца тв. прэдыкатыўны, а ў народных дыялектах і другі назоўны¹⁰. Гэта сведчыць пра неадрозненне ў беларускай мове такіх адценняў прэдыкатыўнага значэння, як пастаяннасць/непастаяннасць, істотнасць/неістотнасць прыметы.

У рускай мове ў адносінах да начальства можна сказаць: *Он у нас ректор*, але нельга: *Он у нас ректором*, а таксама: *Она ходила в лаборантках/лаборанткой 10 лет*, але не: *Он был в ректорах 10 лет*. У беларускай мове фіксуецца большая павага да асобы і як вынік гэтага большая частотнасць назоўнага прэдыкатыўнага як фактар лінгвакультурны.

Сінанімічнымі да тв. прэдыкатыўнага са значэннем асобы ў рускай мове выступаюць формы *в + пр. пад./в + вин. пад.*, а ў беларускай мове да тв./назоўнага прэдыкатыўнага форма *за + род. склон* пры характарыстыцы суб'екта па прымеце прыналежнасці яе да сацыяльна значнай катэгорыі або групы асоб. Параўн. рус.: *Туман служил у него дворецким; Прежде ездил кучером; У него двоюродный племянник в барской конторе сидит конторщиком; Состоял он в молодые годы адъютантом у какого-то знаменитого лица* (И.Тургенев); *Покойница Феклуша служила мне в кухарках десять лет; Я был произведен в офицеры* (А.Пушкин); *Рыжкова – в президенты* (АиФ, 21(814)'96); бел.: *Сцёпку прыйшлося на справе паказаць, які ён ужо быў вучоны чалавек: сакратаром даваўся раз быць яму; Але яна [Арына] у вас была і за работніцу?* (Я.Колас).

Розніца паміж мовамі заключаецца таксама ў тым, што семантычная функцыя "кваліфікатыў замешчанага прадмета" у рускай мове (*Он в доме за хозяином; решать за сына, работать за двоих*), дзе прыназоўнік за сінанімічны прыназоўніку *вместо*, у беларускай суадносіцца як з аналагічнай функцыяй аб'екта замяшчэння (*рашаць за сына, працаваць за дваіх*), так і з функцыяй іменнага прэдыката з адценнем значэння нясталага, часовага сацыяльнага функцыяніравання: *Амельян, якога ў вёсцы пакінулі за старшыню калгаса, рассказ*

ваў... (І.Пташнікаў); Палкоўнік заўсёды давяраў яму [Волкаву] быць за флагама-на (І.Навуменка); У наступную зіму я ўжо сам быў за настаўніка (В.Вітка); А дзе ён цяпер? — У Нароўлі ў воласці! За сакратара; Дзядзьку, як самага пісьменнага, немцы за старасту прызначылі (І.Мележ); Значыцца, у суботу едзем у сваты, за свата Панцэлеймона бярэм (М.Філіповіч). Такая форма выкарыстоўваецца пры абазначэнні роду дзейнасці, прафесіі.

Гэтае адценне значэння набывае і спалучэнне *вучыцца на/за каго-н., якое адпавядае ў рускай мове спалучэнню учиться на кого-н./приобретать профессию*: Дзве дачкі вучыліся у Ленінградзе: Хімка за настаўніцу, а Надзейка за доктара (І. Гурскі); Васілька пасля школы падаўся далей, у гарадскі тэхнікум, дзе вучыліся на настаўнікаў; А другі — Пятро — той за агранома вучыўся (І.Мележ) — Вывучыўся і я на формовіцка литейного производства, работал на заводе (Рэсп., 6.09.96).

Значыць, беларуская моўная свядомасць акцэнтуюе часовасць, нясталасць сацыяльных функцый асобы ў пэўных кантэкстах на ўзроўні прэдыката ў форме за + род. склон. Гэтая прымета з'яўляецца характэрнай і для ўкраінскай мовы, паколькі, на думку аўтараў калектыўнай манаграфіі "Усходнеславянскія мовы", сінтаксічная канструкцыя пачала фарміравацца яшчэ ў асобных паўднёва-заходніх дыялектах старажытнарускай мовы, а канчаткова склалася на ўкраінскай і беларускай моўнай глебе¹¹.

Радзей у адпаведнасці з тв. прэдыкатыўным і ў беларускай мове сустракаецца зварот у + *він. склон*¹²: хаджу ў парабкі, ісці ў салдаты. І калі ўсё добра, едзем з маладым у сваты (А.Пальчэўскі).

У сучаснай рускай мове сінтаксема са значэннем суб'ектна-часовага кваліфікатара можа выступаць у функцыі азначальніка: В секретарях (секретарем) дочка мало зарабатывала; В бригадирах (бригадиром) много хлопот¹³. Такім чынам, у рускай мове фарміруецца сінанімічны рад тв./в + пр. пад.: был офицером / в офицерах; а ў беларускай — наз./тв./за + род. склон.: быў ляснік/быў лесніком/быў за лесніка.

3. У камунікатыўным тыпе мовы, пры паўнацэннай моўнай сітуацыі не звязаная з дзеясловам сінтаксема са значэннем адрасата-асобы ў дав.склоне з'яўляецца тыповай для беларускіх этыкетных формул: Прывітанне ў хату вам! Свята вам у хату! Добрага вам вечара, суседзі! І табе добры дзень! Добры дзень усім, хто нас слухае! Персаналізацыя адрасата ў семантычнай структуры беларускага сказа звязаная са спецыфікай беларускага моўнага этыкету, імкненнем спалучыць з адрасатам выяўленне вядомага пачуцця, якое гаворачы мае да дадзенай асобы, і з'яўляецца экспліцытным нацыянальна-культурным кампанентам сказа. У рускай мове такі кампанент, як правіла, імпліцытны, мяркуецца толькі інтэнцыяй у прэдыкаце. У беларускай мове факусіруюцца два граматычныя сродкі: у семантыцы прэдыката ўтрымліваецца накіраванасць прыметы на 2-ю асобу (Вітаю вас) і у сказе адкрываецца пазіцыя для адрасата (вам), плюс пазіцыя для лакатыву (у хату), г.зн. у наяўнасці розніца прапазіцый у рускай і беларускай мовах.

Далейшае вывучэнне сінтаксем у плане іх функцыянальных суадносін з'яўляецца перспектыўным для тыпалагічных даследаванняў сярод блізкароднасных моў, для вывучэння і апісання спосабаў фарміравання мовай менталітэту лінгвакультурнай супольнасці.

¹ Гл.: Золотова Г.А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М., 1988. С.4.

² Гл.: Падучева Е.В. // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С.164.

³ Гл.: Розина Р.И. // Там же. 1991. С.52.

⁴ Родионов В.А. // Реализация системы языка в речи. М., 1986. С.130.

⁵ Русская грамматика. Ч.2. Синтаксис. М., 1980. С.127.

⁶ Беларуская граматыка: У дзвюх частках. Ч.2. Сінтаксіс. Мн., 1986. С.9.

⁷ Булахов М.Г. и др. Восточнославянские языки. М., 1987. С.172.

⁸ Гухман Л.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. М., 1981. С.214.

⁹ Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. М., 1972. С.186.

¹¹ Булахов М.Г. и др. Восточнославянские языки. С.187.

¹² Ломтев Т.П. Грамматика белорусского языка. М., 1956. С.169.

¹³ Русская грамматика. Ч.2. Синтаксис. С.131.